

УДК 811.161.2:801.82“10/12”

Ганна Межжеріна, д-р філол. наук, проф.
Національний авіаційний університет, Київ

СУБСТАНТИВНО-АД'ЕКТИВНА ФОРМА РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ НАЩАДКІВ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА В КИЇВСЬКОМУ ЛІТОПИСІ

Стаття присвячена виявленню оцінних іменників і прикметників, за допомогою яких у Київському літописі XII ст. змодельовані соціально-етичні портрети нащадків Володимира Мономаха. Розкрито семантичні особливості й стилеві функції лексем. Доведено, що у використанні хвалебних епітетів-означень (братолюбць, благовѣрныи, благонравьнь, христолобивьши та ін.) поряд з іменами внуків і правнуків Мономаха є чітка закономірність.

Ключові слова: іменник, прикметник, соціально-етичний портрет, Київський літопис, нащадки Володимира Мономаха.

Експлікація фрагментів мовної картини світу часів Київської Русі через реконструкцію словникового складу писемних пам'яток XI–XIII ст. є одним із актуальних завдань історичної лексикології. Фрагмент “соціально-етична оцінка особи” закований в семантиці іменників і прикметників зі значенням моральної оцінки, які в писемних пам'ятках використовувалися щодо людини. Виступаючи у функції епітетів-означень, такі лексеми формують психологізовані соціально-етичні портрети осіб (напр., *кнѣзь братолюбець, благонравень*). Ставимо за мету виявити в Київському літописі соціально-етичні портрети внуків і правнуків Мономаха, з'ясувати семантичні та функціональні особливості іменників і прикметників, за допомогою яких ці портрети змодельовані, визначити ступінь об'єктивності літописної характеристики зазначених осіб.

Київський літопис входить до складу Іпатіївського літопису, містить статті від *1117 р. до *1199 р. Висвітлені в ньому історичні події тісно пов'язані з діяльністю Володимира Всеволодовича Мономаха (1054–1125; князювання в Києві з 1113 р. до 1125 р.) та його нащадків. У результаті аналізу було встановле-

но, що в Київському літописі наявні статичні соціально-етичні портрети представників роду Володимира Мономаха третього й четвертого поколінь. Це нащадки Мономаха по лінії його синів – Мстислава Великого та Юрія Долгорукого.

Як пише літописець у статті *1154 р., син Мстислава Великого Ізяслав Мстиславич повідомив киянам про свій намір посісти місце київського князя, і кияни, убачаючи в цьому перспективу бути захищеними від половців, не мали нічого проти: *Изѣславъ же посла Китаюмъ · река хочю к вамъ поѣхати <...> и послаша Китане еп(с)па <...> рекуче поеди Киеву · ать не возмуть на(с) Половци (*1154, ЛК, ЛИ-3, арк. 171). Проте Юрій Долгорукий (1090–1157), який давно претендував на київську владу і навіть здійснив декілька спроб захопити Київ, змусив племінника відступити: *и посла Дюрги къ Изѣславу река · мнѣ ѿцина Киевъ · а не тобѣ · Изѣславъ <...> река ци самы есмь ѣхаль Киевѣ · посадили ма Китане а не створи ми пакости · а се твои Киевъ · Дюрги же м(и)л(о)(с)тивъ сыи ѿда ему гнѣвъ (“гнѣвъ отдати” означає ‘припинити гніватися’ (СлРЯ XI–XVII, IV, 42) – Г. М.) и тако выиде Изѣславъ ис Кива (*1155, ЛК, ЛИ-3, арк. 172). Із тексту видно, що літописець підтримує сина Володимира Мономаха (кн. Юрія Долгорукого), а не його внука – Ізяслава Мстиславича, який, зайнявши київський стіл, порушив старійшинство-принципат – юридичний порядок, “заснований, з одного боку, на родовому володінні, з іншого – на сеньйораті” [Толочко : 27]. І хоча діяльність Юрія Долгорукого докладно описана в літописі, поряд з його іменем є лише один хвалебний епітет – прикметник *милостивый*, ужитий саме в тій літописній статті, де йдеться про згаданий конфлікт. Звернення до історичного контексту показало, що використання др. *милостивый* зі значенням ‘добррозичливий, миролюбний’ не є суто етикетним і водночас не може кваліфікуватися як позначення домінантної моральної риси князя. Уживання хвалебного епітета *милостивый* свідчить про те, що літописець, який не відчував симпатії до Юрія Долгорукого, високо оцінив те, що авторитарний князь виявив до племінника велику милість, великодушню йому вибачив.**

Кн. Ізяслав Мстиславич за життя не здобув похвали хроніста у вигляді епітетів-означень. Літописець не тільки утримується від позитивної оцінки його моральних якостей, але, як ми бачимо, навіть імпліцитно висловлює осуд князя, який знехтував принципом родового наслідування влади. Описане вище зіткнення з Юрієм Долгоруким – один з епізодів тривалого протистояння; “основною державницькою ідеєю Ізяслава Мстиславича, відбитою в Повісті про нього з Київського літопису XII ст., була, отже, ідея відстоювання київської і взагалі південноруської "отчини", обґрунтування законності володіння нею родом Мстиславичів” [Котляр : 80]. Тільки після смерті кн. Ізяслава в тексті з’являється його позитивна характеристика: *великии к(ь)н(а)зь Киевьскии Изяславъ · и ч(ь)(с)т(ь)ныи б(с)овѣрныи* (у ркп. так!; вар. Х. П.: *бл(а)говѣрныи*) · *и х(ри)(с)(т)олюбивыи славныи* (у ркп. так!; вар. Х. П.: *славныи*) *Изяславъ Мъстиславечь · вѣнукъ Володимерь <...> престависа* (*1154, ЛК, ЛИ-3, арк. 168 зв.). Послідовність введення прикметників-означень *чьстныи, благовѣрныи, христолюбивыи, славныи* в некролозі чітко регламентована, зумовлена стилістичними нормами, які, у свою чергу, сформувалися не без впливу церковної ідеології. Перший і четвертий компоненти утворюють етикетну формулу “*чьстныи и славныи*”, а другий і третій – формулу “*благовѣрныи и христолюбивыи*”. Синтагма “*благовѣрныи и христолюбивыи*” зсередини розбиває синтагму “*чьстныи и славныи*”, утворюючи зрощення двох етикетних формул в одну. Відбувається семантичне зближення двох формул з одночасним розширенням змісту кожної з них.

Фіксована послідовність компонентів парних словосполучень “*честь и слава*”, “*чьстныи и славныи*”, “*чѣтити и славити*” і в перекладних церковних, і в оригінальних давньоруських текстах відбиває, як помітив В. Колесов, ієрархію співвідношення *земного і сакрального*. “У давньоруських джерелах епохи Київської Русі, – пише дослідник, – *слава і честь* різняться одразу за багатьма семантичними ознаками: нематеріальне або матеріальне вираження вищої оцінки (при цьому слава вища за честь), небесне або земне її вираження (маркована слава), вічність або

тимчасовість вияву (тільки слава вічна, честь же минуша)” [Колесов : 508]. У літописі соціально-етичний портрет Ізяслава є частиною некролога, і це визначає певний порядок побудови моральної характеристики князя, застосування специфічних прийомів ідеалізації образу. Семантика, яка виникла завдяки перехресному зрошенню в портреті етикетних формул, підтверджує, що “слава в оцінному аспекті зіходить від Бога до людини, <...> честь у її розвитку, навпаки, немовби виводиться від нижчого, людського, ступеня оцінки до оцінки вищої, божественної, такої, що йде від Бога, – слави”, і при цьому “важливі не ступені, а напрямок руху” [Колесов : 516]. Саме такий напрямок *знизу вгору* зафіксований у формулі “*чьстьньни и славьньни*” та її розширеному варіанті, збагаченому синтагмою “*благовѣрньни и христолюбивьни*”.

Позитивної оцінки, вираженої хвалебними означеннями, дістали в Київському літописі й інші внуки Володимира Мономаха – князі Андрій Боголюбський, Гліб, Святослав, Ярослав, Всеволод. Усі вони були синами Юрія Долгорукого. Особливе місце відводиться Андрію Юрійовичу Боголюбському: більша частина літописної статті *1175 р. – “Повість про вбивство Андрія Боголюбського”. Київський літописець називає Боголюбського “*б(ог)олюбивымъ княземъ Андрѣемъ*” (*1161, ЛК, ЛИ-3, арк. 183), підкреслюючи тим самим смислову відповідність назви *Боголюбов* (у містечку Боголюбово знаходилася резиденція князя) і основної моральної риси князя [Межжеріна]. Прикметник *боголюбивьни* означав ‘такий, який любить Бога; благочестивий’ і дуже точно характеризував побожного князя. Соціально-етичний портрет утворений за законами словесного плетива шляхом варіюванням семантично близьких лексем з коренями *-благ-*, *-христ-*, *-вѣр-*, *-бог-*, *-страст-*, *-прав-*: *бл(а)говѣрнаго князя Андрѣа* (*1172, ЛК, ЛИ-3, арк. 198); *бл(а)говѣрньни и х(ри)(с)(т)ълюбивьни князь Андрѣи* (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 205 зв.); *нѣ въсхотѣ послушати хр(ис)толюбивого князя Андрѣа* (*1172, ЛК, ЛИ-3, арк. 197); *князь бл(а)говѣрньни Андрѣи* (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 205 зв.); *сеи же*

бл(а)голюбивыи князь <...> бл(а)ж(е)ныи князь Андрѣи (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 207); *бл(а)говѣрными б(о)(г)олюбивымъ княземъ Андрѣемъ* (*1161, ЛК, ЛИ-3, арк. 183). Поряд з іменем Андрія Боголюбського др. *благовѣрными* ‘відданий справжній вірі; православний’ використане п’ять разів, у тому числі у складі формули “*благовѣрными и христілюбивыи*”. На відміну від нього др. *благлюбивыи* ‘такий, який любить робити добро; добродішній’ є рідковживаним. У текстах XI–XIII ст. збереглося чотири вживання, одне з яких – у Київському літописі (див. наведену цитату). “Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)” не зафіксував уживання др. *благлюбивыи* в Київському літописі. Семантику побожності та святості посилюють іменники *страстотърныць* ‘страдник; мученик, страждалець; страстотерпец’ та *оугодъникъ* ‘християнин, який догодив Богові святим життям’: *страстотърныче княже Андрѣю* (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 207); *не постави бо Б(о)гъ прѣкраснаго с(о)лнца на единомъ мѣстѣ <...> и тако оугодника своего Андрѣя · князя* (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 209 зв.). Акцентування семантики праведності завершується використанням др. *правдывыи*: *правдываго <...> князя Андрѣя* (*1172, ЛК, ЛИ-3, арк. 198).

Про городець-остерського, переяславського, великого київського князя Гліба Юрійовича літописець відзивається з теплою: *престависѧ бл(а)говѣрны* (вар. Х. П.: *бл(а)говѣрными*) *князь · Глѣбъ снь* (у ркп. так!) *Юрьевъ · внукъ Володимерь · въ Киевѣ княживъ <...> сеи бѣ князь · братолюбецъ · къ кому любо кр(е)с(т)ъ цѣловашеть · то не ступашеть его и до см(е)рти · бѣше же кротокъ · бл(а)гонравень · манастырѣ любѧ · чѣрнѣцькии чинъ ч(е)с(т)ѣше · нищита добрѣ набдѣше* (*1173, ЛК, ЛИ-3, арк. 200 зв.). Семантичний обсяг лексем *благовѣрными*, *кротъкыи*, *благонравень*, *братолюбьць* вказує на те, що Гліб Юрійович був побожним, добродішним, чеснотливим, скромним, доброзичливим. Об’єктивність використання означень літописець підкріплює фактами, які певною мірою розгортають їхній семантичний зміст. Фрагмент *манастырѣ любѧ · чѣрнѣцькии чинъ ч(с)тѣше · нищита добрѣ набдѣше* (*1173, ЛК,

ЛИ-3, арк. 200 зв.) проілюстрований не тільки означенням *благовѣрными*, а й др. *кротькими* і др. *благонравнь*; фрагмент *къ кому любо кр(е)(с)тъ ѿѣловашеть · то не ступашеть его и до см(е)рти* (*1173, ЛК, ЛИ-3, арк. 200 зв.) проілюстрований др. *братолюбьць* і знову др. *кротькими* і др. *благонравнь*. Основний зміст соціально-етичного портрета відбитий в семантиці лексем *благовѣрными* і *братолюбьць*. Завдяки вживанню цих слів в одному контексті активізується зв'язок значень 'вірність християнському вченню' та 'вірність конкретній людині (князю, брату, другу); вірність слову, клятві'. Функція означень *кротькими* 'лагідний, покірний, тихий, скромний, незлобивий' і *благонравнь* 'доброчесний, чеснотливий' полягає в розгортанні, збагаченні їхньої семантики.

Портрет Гліба Юрійовича утворений поєднанням традиційних у портретах світської й церковної знаті епітетів-означень *благовѣрными* і *кротькими* із нетрадиційними означеннями, рідковживаними лексемами *братолюбьць* і *благонравнь*. У пам'ятках XI–XII ст. др. *братолюбьць* 'той, хто з любов'ю ставиться до людей, у тому числі до своїх братів; людинолюбець' трапляється спорадично. Тексти XI–XIII ст. містять три вживання др. *благонравнь* 'доброчесний, чеснотливий', і всі вони засвідчені в Київському літописі. Більше того, др. *благонравнь* використане тільки поряд з іменами нащадків Володимира Мономаха – князів Гліба Юрійовича, Мстислава Ростиславича (див. нижче) і Давида Ростиславича (див. нижче).

Можна було б припустити, що така кількість хвалебних означень у портреті Гліба Юрійовича виправдана обставинами його смерті. Посилаючись на Лаврентіївський (*1172, ствб. 363) та Іпатіївський (*1173, ствб. 563–564) літописи, Л. Войтович констатує, що князь був "отруений киянами" [Войтович : 549]. Але в зазначених Л. Войтовичем статтях літописці, повідомляючи про те, що "*престависа . бл(а)говѣрны князь · Глѣбъ*", умовчують причину смерті князя. Непряма вказівка на причину смерті Гліба міститься в статті *1174 р. Київського літопису, де сказано, що в отруєнні брата Андрій Боголюбський звинувачував

прибічників роду Ростиславичів, а саме київського тисяцького Григорія Хотовича, киянина Степана (Степаньца) і боярина Олексу Святословця: *нача Андрѣи вины покладывати · на Ростиславичи · и присла къ нимъ · Михна · река тако · выдаите ми Григоръ · Хотовича · и Степаньца и Шлексу С(вя)тословца · яко тѣ суть оуморилѣ брата моего Глѣба · а то суть воровѣ всимъ намъ* (*1174, ЛК, ЛИ-3, арк. 202 зв.). Оскільки про причину смерті кн. Гліба в літописі сповіщається шляхом використання прямої мови, з упевненістю стверджувати, що вказані особи отруїли Гліба, навряд чи можна, однак частка правди в цьому, безперечно, є.

Знаходимо в Київському літописі і портрет Святослава Юрійовича († 1174), хоча він взагалі не княжив: за зауваженням літописця, *“не да ему Б(ог)ъ княжити на земли”* (*1174, ЛК, ЛИ-3, арк. 205), оскільки *“ѿ роженья и до свѣриенья мужьства бы(с) ему болѣзнь зла”* (*1174, ЛК, ЛИ-3, арк. 205). Портрет відрізняється тим, що в ньому є два усталених словосполучення – *“избраникъ Божии”* та *“Божии оугодникъ”*: *бл(а)говѣрнии князь · С(вя)тославъ · Дюрдевичъ <...> сѣи же князь избраникъ · Б(о)жию бѣ <...> С(вя)тославъ · въ истину Б(о)жию оугодникъ · избрани во вси(x) князѣхъ* (*1174, ЛК, ЛИ-3, арк. 205). У портретах світських феодалів ці словосполучення використовувалися у виняткових випадках. Так, др. *угодникъ* у такому самому значенні виявлене в портретах святих князів Бориса і Гліба (*с(вя)тата оугодника х(ристо)ва* – 1089–1115, сп. XII, ЧудБГ, 167), кн. Андрія Боголюбського (*не постави бо Б(ог)ъ прѣкраснаго с(о)лнца на единомъ мѣстѣ <...> и тако оугодника своего Андрѣя · князя* – *1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 209 зв.) та кн. Михайла Чернігівського і його боярина Федора (*богъ нашъ, прославляя святаы своя оугодники* – XIII, сп. XIV–XV, Мих. Черн., 234). Уживаючи словосполучення *“Божии оугодникъ”*, літописець ставить Святослава Юрійовича в один ряд зі святими князями. У портреті кн. Святослава словосполучення *“избраникъ Божии”* та *“Божии оугодникъ”* семантично взаємно доповнюють одне одного за принципом комплемента-

тарності: ‘той, кого обрав Бог; гідний особливої поваги; морально чистий’ – ‘той, хто догодив Богу святим, непорочним життям’.

Вирізняється лаконічністю соціально-етичний портрет кн. Всеволода Юрійовича (1154–1212). Остерський, великий володимиро-суздальський, великий київський князь Всеволод Юрійович (Всеволод Велике Гніздо) в умовах поліцентризму і феодалної роздробленості продовжував спрямовану на зміцнення єдності держави політику Володимира Мономаха і залишив помітний слід в історії Київської Русі. Усупереч очікуванням, портрет Всеволода Юрійовича змодельований за допомогою одного хвалебного епітета – др. *благосърдь* ‘добрий, милосердий’. *Благосърдь* – рідковживане слово; у текстах XI–XIII ст. засвідчено шість уживань, п’ять з яких – у літописах. Аналіз лексичного складу писемних джерел дав змогу встановити, що епітет *благосърдь* ужитий лише щодо однієї реальної історичної особи – князя Всеволода Велике Гніздо: *Всеволодъ же бл(а)госердъ сѣи не хотѣ · кровопролитѣи и не ѡха на нь* (*1180, ЛК, ЛИ-3, арк. 217 зв.); *Изяславъ же начя высылати из города послы къ великому князю Всеволоду, прося в него мира. Всеволодъ же благосердъ сѣи, и вда ему миръ* (*1208, ЛР, арк. 537); *Всеволодъ, бл(а)госердъ сѣи, не хотя крови пролияти* (*1181, ЛР, арк. 227 зв.–228; те саме: *1177, ЛС–1, арк. 128 зв.; *1181, ЛС–1, арк. 131 зв.). Те, що літописець підібрав для Всеволода Юрійовича нетрадиційний епітет, свідчить про неетикетний характер і певну піднесеність моральної оцінки князя.

На відміну від портрета Всеволода Юрійовича портрет Ярослава Юрійовича († 1166) є суто етикетним, представленим формулою “*благовѣрныи и христолюбивыи*”, розбитою словом *кънѣзь*: *престависѣ бл(а)говѣрныи к(ѣ)н(ѣ)зь х(ри)с(т)олюбивыи · Ярославъ* (*1166, ЛК, ЛИ-3, арк. 187 зв.).

Київський літопис містить соціально-етичні портрети не тільки внуків, а й правнуків Володимира Мономаха – князів Святослава, Давида, Мстислава, Романа, Рюрика-Василя Ростиславичів. Усі вони, як показало дослідження, сини Ростислава Мстиславича, внуки Мстислава Володимировича (1076–1132), який став

київським князем після смерті батька – Володимира Мономаха. Представлене Ростиславичами четверте покоління Мономаховичів активно відстоювало своє родове право на київський престол.

У портреті правнука Володимира Мономаха – новгородського князя Святослава Ростиславича († 1172) хвалебні епітети-означення *благовѣрными* і *храбѣрыи* маркують такі чесноти, як відданість православної вірі і воїнська хоробрість: *престависѧ кн(а)зь С(вя)тославъ Ростиславичъ <...> сы же бл(а)говѣрными к(ѣ)нѧзь · Ростиславичъ С(вя)тославъ · бѣ оукрашенъ всѧкою добродѣтелью · и бѣше храборъ на рати (*1172, ЛК, ЛИ-3, арк. 196 зв.–197).*

Спробуємо зіставити портрет Святослава Ростиславича із портретом вишгородського, новгородського, вітебського, смоленського князя Давида Ростиславича (1140–1197). Портрет кн. Давида побудований за допомогою др. *благонравьнь*, др. *христолюбивыи* й подвійного вживання в одному контексті синонімічного ім др. *благовѣрными*: *бл(а)говѣрными кнѧзь Смоленскии Д(а)в(и)дъ с(ы)нъ Ростиславль · вноукъ же великаго кнѧза Мьстислава <...> се же бл(а)говѣрными к(ѣ)нѧзь Д(а)в(и)дъ <...> бл(а)гонравень · х(ри)(с)(т)олобивъ (*1197, ЛК, ЛИ-3, арк. 241–241 зв.).* Про об'єктивність використання щодо князів Святослава і Давида хвалебних епітетів-означень свідчать наведені літописцем розгорнуті коментарі. Опис літописцем побожності князів є традиційною складовою багатьох княжих портретів, оскільки “поданням милостині виражалось у давньоруської людини почуття милосердя й співчуття” [Прыжов : 57]; християнин “*милостивъ милостынею*”, християнський ідеал князя на відміну від язичницького включав у себе як обов'язкову чесноту подання щедрої милостині та захист бідних, убогих, “*сиротъ и вдовицъ*”. Привертає увагу інше – фрагменти, в яких літописець описує побожність Святослава і Давида Ростиславичів, майже ідентичні: “*и любовь им бѣше ко всимъ · паче же мл(с)тнн прилежаши · и монастыри набдѧ · и черныѣ оутѣшевѧ · и мирьски ц(е)ркви набдѧ и попы · и весь · с(вя)т(ите)льскии чинъ · достоиноу ч(с)тью чтѧше (*1172, ЛК, ЛИ-3, арк. 197)* – про Святослава; *Д(а)в(и)дъ*

<...> *любовь им ѿга ко всимъ <...> переже м(и)л(о)(с)т(ы)ни прележашеть · манастырѧ набдѧ · и черньци оутѡшиваѧ <...> и мирьскыѧ ц(ь)рк(ь)ви набдѧ · и всь с(вѧ)т(ите)льскыи чинъ достоиноу ч(ь)(с)тью ч(с)тѧ (*1197, ЛК, ЛИ-3, арк. 241–241 зв.)* – про Давида. Виникає питання: чому в портреті Святослава семантика відданості православної вірі маркована одним хвалебним означенням (*благовѣрныи*), а в портреті Давида – трьома (*благовѣрныи, христорубивыи, благонравьнъ*)? На думку Л. Войтовича, Давид Ростиславич заслужив похвалу літописця тим, що “як смоленський князь продовжив політику зміцнення князівства і розширення його впливу на чужі землі” [Войтович : 520]. Але семантика оцінних епітетів-означень разом із наведеним коментарем схиляють до припущення про те, що визначальним були інші чинники – прийняття чернецтва (*Д(а)в(и)дъ <...> приимъ мнискыи чинъ* – *1197, ЛК, ЛИ-3, арк. 241–241 зв.) і значні внески в церковну казну. Проте повернемося до цього питання пізніше.

Через сім років після смерті Святослава Ростиславича в літописі з’явиться портрет його рідного брата – кн. Мстислава Ростиславича (Мстислава Хороброго). Зіставлення літописних некрологів показало, що портрет Мстислава (див. *1172, ЛК, ЛИ-3, арк. 197) являє собою розгорнутий варіант портрета Святослава (див. *1179, ЛК, ЛИ-3, арк. 215). У портреті Святослава є лише два епітети-означення – *благовѣрныи* і *хърабърыи*, а в портреті Мстислава до відповідної пари *благовѣрныи* і *крѣпъкыи* літописець додає ще три хвалебні означення – *благонравьнъ, любъзнивъ, милостивыи*. Кожний хвалебний епітет у портреті Мстислава супроводжується ширшим коментарем, ніж у портреті Святослава: *бѣ бо милостивъ на всѧ нищаѧ <...> Сии же бл(а)говѣрнии к(ь)н(ѧ)зь Мъстиславъ · с(ы)нъ Ростиславль <...> бл(а)гонравень <...> бѣ бо крѣпокъ на рати <...> бѣ бо любезнивъ на дружиноу · имѣниѧ не щадѧшетъ · и не собирашетъ злата ни сребра · но даѡше дружинѣ свои (*1179, ЛК, ЛИ-3, арк. 215). Літописець підібрав для характеристики Мстислава рідковживані слова *благонравьнъ* і *любъзнивъ*.*

Аналіз соціально-етичних портретів показав, що др. *любъзливъ* зі значенням ‘доброзичливий, привітний, милостивий (до кого)’ в Київському літописі вжите тільки щодо однієї людини – Мстислава Ростиславича. Використання означення *крѣпъкъи* в одному ряду з др. *благовѣрныи*, *благонравънъ*, *любъзливъ*, *милостивыи*, які маркують такі християнські чесноти, як відданість православної вірі, доброчесність, доброзичливість, співчутливість, є не тільки не випадковим, а й цілком закономірним, оскільки з приходом християнства *хоробрість* не втрачає статусу чесноти, сповнюючись новим змістом у боротьбі з невірними. Виняткова мужність і хоробрість Мстислава – це хоробрість не князя-язичника, а князя-християнина, який захищає свою віру і землю від поганих, тобто язичників, невірних, загарбників. Семантику прикметника *крѣпъкъи* підсилюють іменники *дързость* ‘відвага, сміливість, завзятість, рішучість’ і *доблеть* ‘доблесть, мужність, витривалість, непохитність, шляхетність; сила, міць’: *бѣ бо крѣпокъ на рати <...> и тако молваше дружинѣ своєї <...> оумремъ · за хр(и)(с)тьяны <...> и тако молва дързость · подаваше воємъ свои(м) <...> вса земля Русская · не може забыти доблести его (*1179, ЛК, ЛІ-3, арк. 215–215 зв.).* Кн. Мстислав Ростиславич увійшов в історію під іменем Мстислав Хоробрий, але неофіційне іменування *Хоробрий* він отримав, швидше за все, після ХІІІ ст., оскільки в Іпатіївському літописі цього другого імені ще немає.

Соціально-етичний портрет новгородського, смоленського, великого київського князя Романа Ростиславича утворений за допомогою позитивно конотованих прикметників *благыи*, *благовѣрныи*, *кротъкъи*, *незълбовыи*, *правъдивыи*, *съмѣренныи* і є одним з найповніших: *кнѣгини же его бес престани плакаше · предѣстоѣщи оу гроба · сице вопиюще · ѡ(ѣ)(с)(а)рю мои бл(а)гыи кроткыи · смиренныи правдивыи <...> Си же бл(а)говѣрныи к(ъ)н(ѣ)зь Романъ <...> всею добродѣтелью оукрашенъ · смиренъ · кротокъ · незълбивъ · правдивъ · любовь имѣваше ко всимъ · и къ братыи своєї истѣнноую неличемѣрноую (*1180, ЛК, ЛІ-3, арк. 217).* Характеризуючи

кн. Романа, літописець використовує дві близькі за структурою та змістом усталені етикетні формули “*благьи, кротъкьи, съмѣреньи, правьдивьи*” і “*съмѣреньи, кротъкьи, незълюбивьи, правьдивьи*”: *бл(а)гыи кроткьи · смиреньи правдивьи <...> к(ъ)н(а)зь Романъ бѣ <...> смиренъ · кротокъ · незлюбивъ · правдивъ* (*1180, ЛК, ЛИ-3, арк. 217). Перша формула – “*благьи, кротъкьи, съмѣреньи, правьдивьи*” – передає ставлення до кн. Романа його дружини, друга формула – “*съмѣреньи, кротъкьи, незълюбивьи, правьдивьи*” виражає ставлення до кн. Романа літописця. Завдяки такому прийому літописець представляє дві “перспективи бачення”, майже повна ідентичність яких разом із нанизуванням синонімічних лексем максимально акцентує позитивне, ідеалізує образ Романа Ростиславича.

Через пряму мову княгині літописець називає кн. Романа *цесарем: кнѣгини же его бес престани плакаше · предѣстоѣщи оу гроба · сице вопиюще · ц(ѣ)с(а)рю мои* (*1180, ЛК, ЛИ-3, арк. 217). У дослідженні О. Толочка підкреслено, що в XI–XIII ст. титул “цесарь” не розглядався як власне титул і використовувався не так вже й рідко. Учений встановив, що в Київському літописі титул “царь” і похідні від нього терміни вжиті щодо князів-святих (Ольги, Володимира Святославича, Бориса і Гліба), а також князів, яким святість приписувалася, незважаючи на відсутність канонізації; “до цього ж ряду слід віднести й випадки з Романом Ростиславичем і Давидом Ростиславичем смоленським, по відношенню до яких “цар” ужито завдяки отождженню зі св. Борисом і Глібом, чиї хрестильні імена – Роман і Давид” [Толочко : 136]. Апеляція до такої паралелі міститься в самому літописі: *во истинуо тебе нарчено* (у ркп. так!) *имѣ Романъ · всю добродѣтель сыи подобень ємоу* (*1180, ЛК, ЛИ-3, арк. 217). Використане щодо Романа Ростиславича слово “цесарь”, не будучи власне титулом, виконує функцію порівняння Романа зі св. кн. Борисом. Імплицитне порівняння кн. Романа з кн. Борисом і подвійне (за допомогою двох формул) наголошення на його незлюбивому характері, правдивості та несхильності до інтриг літописець підкріплює загальною оцінкою часів кня-

зювання Романа в Києві: *кнѧзь же Романъ вниде въ Кыевъ · и сѣде · на столѣ ѡ(ть)ца своего и дѣда · <...> и бы(с)(ть) радостъ всимъ ч(е)л(о)в(ѣ)комъ · ѡ Романовѣ кнѧженѣ (*1174, ЛК, ЛИ-3, арк. 202).*

Нарешті, повертаючись до зіставлення портретів Святослава і Давида Ростиславичів, можна з упевненістю сказати, що Давид отримав у літописі більше хвалебних означень, ніж Святослав, не тільки завдяки внескам у церковну казну та успішній політичній діяльності, а й завдяки символіці самого імені Давид. Річ у тім, що Давид – один з двох братів, яких названо на честь Бориса і Гліба. Використання родиною Ростиславичів хрестильних імен Бориса і Гліба продовжує традицію давати княжим синам мирські і хрестильні імена святих, підтверджує, що в домонгольський період “могла використовуватися двойменність найперших руських святих, Бориса-Романа і Гліба-Давида” [Литвина, Успенский : 27]. Увага літописця до історії імені Давида Ростиславича свідчить не про формальне врахування цієї традиції, а про проведення паралелізацій між внутрішнім світом, світоглядними принципами Давида і св. кн. Гліба.

Вишгородський, овруцький, новгородський, чернігівський, великий київський князь Рюрик Ростиславич, або “великий кнѧзь”, як називає його хроніст, був самовладцем і на відміну від багатьох інших князів не мав співправителів у межах свого князівства. Спочатку в літописі було відзначено його велику сміливість: *Рюрикъ <...> бѣ мужь бодръ · и дерзокъ · и крѣпокъ на рати (*1187, ЛК, ЛИ-3, арк. 227).* Усталене парне словосполучення “*дързкъ и крѣпкъ*” складається поєднанням синонімічних лексем *дързкъ* ‘який кидає виклик небезпеці; сміливий, хоробрий, рішучий’ і *крѣпкъ* ‘стійкий, непохитний’. Згодом характеристика князя розширюється, семантика хоробрості християнина-воїна доповнюється семантикою любові до Бога. Під *1197 р. та *1199 р. літописець уживає щодо кн. Рюрика семантично близькі означення *благовѣрныи, боголюбивыи, христолюбъць, христолюбивыи*, прославляючи його у зв’язку зі спорудженням кам’яної церкви в Белгороді, церкви св. Василя

в Києві, кам'яної стіни під церквою св. Михаїла у Видобичах: *созда ц(ь)рк(ъ)вь камену · с(вя)т(ы)хъ ап(о)(с)(то)ль · в Бѣлѣгородѣ · бл(а)говѣрныи кн(а)зь Рюрикъ <...> созданѣ еи бывши бл(а)говѣрнымъ и хр(и)(с)толюбивымъ · кн(а)земъ Рюрикомъ · Ростиславичемъ (*1197, ЛК, ЛИ-3, арк. 242–242 зв.); созда великыи бо(го)любивыи кн(а)зь Рюрикъ · ц(ь)рк(ъ)вь с(в(а))т(а)го Васильа · во им(а) свое · в Киевѣ (*1197, ЛК, ЛИ-3, арк. 242 зв.); бл(а)говѣрныи великии кн(а)зь Рюрикъ Ростиславичъ (*1199, ЛК, ЛИ-3, арк. 242 зв.); заложити стѣноу камену · подъ ц(ь)рк(ъ)вью с(в(а))т(а)го Михаила · оу Днѣпра иже на Выдобычи <...> сеи же хр(и)(с)толюбець Рюрикъ (*1199, ЛК, ЛИ-3, арк. 243).*

Звернення до ширшого контексту дозволяє побачити, що тричі вжите щодо кн. Рюрика означення *благовѣрныи (бл(а)говѣрныи кн(а)зь Рюрикъ <...> бл(а)говѣрнымъ <...> кн(а)земъ Рюрикомъ* – *1197, ЛК, ЛИ-3, арк. 242–242 зв.; *бл(а)говѣрныи великии кн(а)зь Рюрикъ Ростиславичъ* – *1199, ЛК, ЛИ-3, арк. 242 зв.) входить до канви словесного плетива, утвореного варіюванням у семантичному наповненні кореня – *благ*– у лексико-семантичному ряді *благовѣрныи, благоволити, благодать, благыи, благопрятъныи*: *бл(а)говѣрныи великии кн(а)зь Рюрикъ Ростиславичъ · ѿда дщерь свою Всеславоу в Рязань за Ярослава за Глѣбовича · В тоє же время бл(а)говолити Б(о)гъ поновляа м(и)л(о)(с)ть свою ѿ насъ бл(а)годатью единачадаго с(ы)на своего Г(оспод)а нашего Ис(у)(с)а Хр(и)(с)т(а) и бл(а)г(о)(д)ат(ь)ю пр(е)(с)в(я)таго и животворящаго Д(у)ха · и вдохнуувъ · мысль бл(а)гоу · во бл(а)гопрятное с(е)р(д)це великому кн(я)зю Рюрикови (*1199, ЛК, ЛИ-3, арк. 242 зв.–243). Церковна похвала кн. Рюрика непрямо, опосередковано виражена також і через похвалу його дружини: *кн(а)зь Рюрикъ · кюръ Василии · со хр(и)(с)толюбивою кн(а)гинею* (*1200, ЛК, ЛИ-3, арк. 243 зв.).*

Останній раз Рюрик Ростиславич згаданий вже не в Київському, а Галицько-Волинському літописі під *1202 р., коли він покинув монастир, в якому постригся в ченці, ховаючись від

Романа Мстиславича: *приде на Галичъ . ѿставиѡь мнскии чинъ · бѣ бо пригаль богазни ради · Романовы* (*1202, ЛК, ЛИ-3, арк. 245). Після цього Рюрик прожив більше десяти років, проте ані хвалебного некролога, ані повідомлення про його смерть у літописі немає.

Отже, дослідження явища субстантивно-ад'єктивної репрезентації нащадків Володимира Мономаха в Київському літописі показало, що літопис містить соціально-етичні портрети шести внуків Володимира Мономаха – князів Ізяслава Мстиславича, Андрія Боголюбського, Гліба, Святослава, Всеволода (Всеволод Велике Гніздо) та Ярослава Юрійовичів, з яких князь Ізяслав – син Мстислава Великого, а князі Андрій, Гліб, Святослав, Всеволод, Ярослав – сини Юрія Долгорукого. Прославлення внуків припадає на 60–80 рр. XII ст. Портрети змодельовані за допомогою позитивно конотованих лексем – іменників *братолюбъць, страстотърпъць, оугодъникъ* і прикметників *благовѣрньнии, боголюбивыи, благодравънь, благосърдъ, блаженныи, боголюбивыи, кротъкыи, правъдивыи, славньнии, христолюбивыи, чьстьныи* і словосполучень *избраникъ Божии* та *Божии оугодъникъ*. Літопис містить соціально-етичні портрети п'яти правнуків Володимира Мономаха – князів Святослава, Давида, Мстислава (Мстислав Хоробрий), Романа, Рюрика-Василя Ростиславичів. Усі вони – онуки Мстислава Великого по лінії його сина Ростислава. Портрети змодельовані за допомогою іменника *христолюбъць* і прикметників *благовѣрньнии, благодравънь, благыи, боголюбивыи, дързъкъ, кротъкыи, крѣпъкыи, любъзнивъ, милостивыи, незълובивыи, правъдивыи, сѣмѣренныи, хърабърныи, христолюбивыи*. Портрети правнуків Мономаха містяться в статтях 70–90 рр. XII ст. Спільними в портретах внуків і правнуків є лексеми *благовѣрньнии, благодравънь, боголюбивыи, кротъкыи, правъдивыи, христолюбивыи*, які й утворюють семантичне ядро моральної оцінки цих князів. У соціально-етичних портретах внуків і правнуків Володимира Мономаха іменники і прикметники маркують семантику відданості християнській вірі, праведності, хоробрості. Моделювання портретів відбу-

валосся шляхом уживання етикетних формул, усталених словосполучень, рідкісних лексем, використання прийому словесного плетива, прийому кумуляції, багаторазового повторення, градуального посилення основної ознаки, побудови синонімічного ряду позитивних за змістом епітетів-означень. Виявлено не засвідчене в “Словаре древнерусского языка (XI–XIV вв.)” уживання др. *благолюбивыи* в Київському літописі (див. портрет Андрія Боголюбського). Виявлено, що в текстах XI–XIII ст. вживання др. *благонравьнь* обмежується трьома прикладами, засвідченими в Київському літописі в портретах нащадків Володимира Мономаха – князів Гліба Юрійовича, Мстислава і Давида Ростиславичів. Хоча семантичний і кількісний склад оцінних іменників і прикметників у портретах багато в чому лімітовані нормами літературного етикету, майстерність літописця знайшла вияв в умінні імпліцитно виражати свою власну позицію, своє суб’єктивне ставлення до представників княжої влади.

ДЖЕРЕЛА

ЛГВ, ЛИ-3 – Летопись Галицко-Волынская // Полное собрание русских летописей. – М. : “Языки русской культуры”, 1998. – Т. 2 : Ипатьевская летопись. – С. 717–938.

ЛК, ЛИ-3 – Летопись Киевская // Полное собрание русских летописей. – М. : “Языки русской культуры”, 1998. – Т. 2 : Ипатьевская летопись. – С. 284–711.

ЛР – Радзивилловская летопись // Полное собрание русских летописей. – Ленинград : Наука, 1989. – Т. 38. – 178 с.

ЛС-1 – Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку 1377 г. // Полное собрание русских летописей. – М. : “Языки русской культуры”, 1997. – Т. 1 : Лаврентьевская летопись. – С. 289–488.

Мих. Черн. – Слово новосвятою мученику, Михаила князя русскаго и Феодора воеводы перваго въ княжении его // Памятники литературы Древней Руси. – М. : Худ. литература, 1981. – Вып. 3 : XIII век. – 1981. – С. 228–234.

СлРЯ XI–XVII – Словарь русского языка XI–XVII вв. – М. : Наука, 1977. – Вып. 4. – 403 с.

ЧудБГ – Сказаніе о чудесахъ свв. кнн. Бориса и Глѣба, присоединяемое къ анонимному Сказанію, въ Успенской редакціи // Бугославський С. Україноруські пам’ятки XI–XVIII в.в. про князів Бориса та Гліба. (Розвідка й тексти) // Істор.-філол. відділ ВУАН. – Збірник № 77 : Комісія Давнього Письменства. – Т. 1. – К., 1928. – С. 155–170.

ЛІТЕРАТУРА

1. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: Портрети еліти / Л. В. Войтович. – Біла Церква : Вид. О. В. Пшонківський, 2006. – 784 с.
2. Колесов В. В. Слово и дело: Из истории русских слов: [монографія] / В. В. Колесов. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2004. – 703 с.
3. Котляр М. Ф. Духовний світ літописання: [монографія] / М. Ф. Котляр. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – 338 с.
4. Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Глава из истории выбора имен у Рюриковичей: князья-тезки и их патрональные святые // Вопросы ономастики. – 2004. – № 1. – С. 14–32.
5. Межжеріна Г. В. Субстантивно-ад’єктивний дискурс концептуалізації образу князя Андрія Боголюбського в літописах Київської Русі // Компаративні дослідження слов’янських мов і літератур: Пам’яті академіка Леоніда Булаховського: зб. наук. пр. – К. : Освіта України, 2014. – Вип. 24. – С. 104–117.
6. Прыжов И. Г. Нищие на святой Руси: Материалы для истории общественного и народного быта в России: [монографія] / И. Г. Прыжов. – М. : Типография М. И. Смирновой, 1862. – 139 с.
7. Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология: [монографія] / А. П. Толочко. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.

REFERENCES

1. Vojtovych L.V. (2006) Knyazha doba na Rusi: Portrety elity [*Princely epoch in Russia: Portrait of the elite*]. Bila Cerkva: Vyd. O.V. Pshonkivskij, 784 p. (in Ukrainian).
2. Kolesov V.V. (2004) Slovo i delo: Iz istorii russkikh slov [*Word and deed: From the history of Russian words*]. Sankt-Peterburg: Izd-vo S.-Peterb. un-ta, 703 p. (in Russian).
3. Kotlyar M.F. (2011) Duxovnyj svit litopysannya [*The spiritual world of chronicle writing*]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 338 p. (in Ukrainian).
4. Litvina A.F., Uspenskiy F.B. (2004) Glava iz istorii vybora imen u Rurikovichey: knyazya tezki i ikh patronalnye svyatye [*Chapter from History of the choice of Rurik's names: princes namesake and patron saints*]. *Questions of onomastics*, no. 1, pp. 14-32 (in Russian).
5. Mezhzherina G.V. (2014) Substantyvno-adyektivnyj dyskurs konceptualizaciji obrazu knyazya Andriya Bogolyubskogo v litopysax Kyivskoyi Rusi [*The substantive-adjectival discours of the conceptualization of Grand Duke Andriy Bogolubskiy in Kyiv Rus' chronicles*]. *Comparative study of Slavic Languages and Literatures: In memory of academician Leonid Bulakhovskiy*. Kyiv, no. 24, pp. 104-117 (in Ukrainian).
6. Pryzhov I.G. (1862) Nishchie na svyatoy Rusi: Materialy dlya istorii obshchestvennogo i narodnogo byta v Rossii [*Paupers in Holy Russia Materials for the history of social and folk life in Russia*]. Moscow: Tipografiya M.I. Smirnovoy, 139 p. (in Russian).
7. Tolochko A.P. (1992) Knyaz v Drevney Rusi: vlast, sobstvennost, ideologiya [*Grand Duke in ancient Russia: power, property, ideology*]. Kiev: Naukova dumka, 224 p. (in Russian).

Стаття надійшла до редколегії 16.02.15

Анна Межжерина, д-р филол. наук, проф.
Национальный авиационный университет, Киев

**Субстантивно-адъективная форма репрезентации
потомков Владимира Мономаха в Киевской летописи**

Статья посвящена выявлению оценочных существительных и прилагательных, с помощью которых в Киевской летописи XII в. смоделированы социально-этические портреты потомков Владимира Мономаха. Раскрыты семантические особенности и стилевые функции лексем. Доказано, что в употреблении хвалебных эпитетов-определений (братолюбьць, благовѣрныи, благонравьнь, христолюбивыи и др.) рядом с именами внуков и правнуков Мономаха есть четкая закономерность.

Ключевые слова: существительное, прилагательное, социально-этический портрет, Киевская летопись, потомки Владимира Мономаха.

Hanna Mezhzherina, Dr Hab, Professor
National Aviation University, Kyiv

**Substantive-adjectival form of representation
of Vladimir Monomah's descendants in Kyiv chronicle**

The article touches upon detection of nouns and adjectives that simulate the socio-ethical portraits of Vladimir Monomah's descendants in Kyiv chronicle XII century. The semantic peculiarities and stylistic functions of these lexemes have been disclosed. It is proved that there is a clear pattern in using of laudatory epithets-definitions (братолюбьць, благовѣрныи, благонравьнь, христолюбивыи etc.) next to the names of Vladimir Monomah's grandsons and great-grandsons.

Keywords: noun, adjective, socio-ethical portrait, Kyiv chronicle, Vladimir Monomah's descendants.